

MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ

UOT 37.0

Validə Rəcəb qızı Əliyeva
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

NİZAMİ GƏNCƏVİ İRSİNDƏ ƏDALƏT VƏ MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏRİN PSIXOLOGİYASI

Валида Раджаб гызы Алиева
доктор философии по психологии, доцент
Азербайджанский Государственный Экономический Университет

ПСИХОЛОГИЯ СПРАВЕДЛИВОСТИ И МУЛЬТИКУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В НАСЛЕДИИ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Valida Rajab Aliyeva
doctor of philosophy in psychology, associate professor
Azerbaijan State Economic University

PSYCHOLOGY OF JUSTICE AND CULTURAL VALUES IN THE HERITAGE OF NIZAMI GANJEVI

Xülasə. Azadlıq, insan haqları və sosial-psixoloji ədalət bəşər övladının ən əzəli istək və arzularından biri olmuşdur. Azadlıq, insan haqları və sosial-psixoloji ədalət ideyasının yaşının son dərəcə qədim olmasına baxmayaraq, o öz qlobal əhəmiyyətini bu gün də itirməmişdir. Nizami Gəncəvi üçün şəxsiyyətin ən yüksək meyarı insanlıq idi. İrqi, milli və dini ayrı-seçkiliyi qətiyyətlə rədd edən bu şairin qəhrəmanları içərisində türk, fars, ərəb, çinli, hindli, zənci, yunan, gürcü və s. xalqların nümayəndələrinə rast gəlirik. Humanist şairin qəhrəmanları ədalət, xalq xoşbəxtliyi, yüksək məqsədlər uğrunda mübarizə aparırlar.

Açar sözlər: *ədalət, şəxsiyyət, multikultural, mühit, zaman, psixoloji, məkan*

Резюме. Свобода, права человека и социально-психологическая справедливость были одними из самых извечных желаний и стремлений человечества. Несмотря на то, что идея свободы, прав человека и социально-психологической справедливости древняя, она не утратила своего глобального значения и на сегодняшний день. Для Низами Гянджеви высшим критерием личности была человечность. Среди героев поэта, решительно отвергавших расовую, национальную и религиозную дискриминацию, мы встречаем турков, персов, арабов, китайцев, индийцев, негров, греков и других представителей народов. Герои поэта-гуманиста борются за справедливость, народное счастье и высокие цели.

Ключевые слова: *справедливость, личность, мультикультурализм, среда, время, психологический, пространство*

Summary. Freedom, human rights and socio-psychological justice were among the most eternal desires and aspirations of mankind. Despite the fact that the idea of freedom, human rights and socio-psychological justice is ancient, it has not lost its global significance today. For Nizami Ganjavi, humanity was the highest criterion of personality. Among the heroes of the poet, who resolutely rejected racial, national and religious discrimination, we meet Turks, Persians, Arabs, Chinese, Indians, Negroes, Greeks and other representatives of the peoples. The heroes of the humanist poet are fighting for justice, people's happiness and lofty goals.

Key words: *justice, identity, multicultural, environment, time, psychological, space*

Azadlıq, insan haqları və sosial-psixoloji ədalət bəşər övladının ən əzəli istək və arzularından biri olmuşdur. O, bu gün də tərəqqipərvər bəşəriyyəti dərindən düşündürən mühüm və qlobal problemlərdən biridir. Bu problemlər nəinki qocaman tarixin yüzilliklər boyu ağrı-acısını dadmış sadə insanları və bütöv xalqları, eyni zamanda da mütəfəkkirləri, o cümlədən filosofları, hüquqşünasları, ayrı-ayrı sənət və peşə sahiblərini, şair və yazıçıları həmişə dərindən düşündürmüşdür.

Azadlıq, insan haqları sosial-psixoloji ədalət ictimai şüurun elə bir formasıdır ki, onun ətrafında dolaşan fikir və mülahizələrdə bir-birini inkar edən mövqelərə təsadüf etmək çətindir.

Azadlıq, insan haqları sosial-psixoloji ədalət problemi ictimai-siyasi fikrin, müxtəlif ideya cərəyanlarının, ayrı-ayrı konsepsiyaların mərkəzi mövzularından biri olmuşdur. İctimai-siyasi fikir tarixi sahəsində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, sosial ədalət ideyası bütün sivilizasiyalarda sadə insandan tutmuş müdrik filosoflaradək heç zaman diqqətdən yayınmamışdır. Deməli, “ədalət” çağırışları, ədalət uğrunda mübarizə, nəhayət, ədalət tələbi insanın yaşığıdır.

Siyasi və hüquqi fikrin yaranması, formalaşması, zənginləşməsi və inkişafında, xüsusilə də antik və erkən orta əsrlər dövrü filosoflarının rolu danılmazdır. Məhz, həmin filosoflar içərisində ədalətdən danışmayan mütəfəkkir tapmaq çətindir. Bununla belə, siyasi və hüquqi fikrin bir elm kimi formalaşmasında hüquqşünasların da fəaliyyətini danmaq olmaz. Əgər filosoflar bu fikrin, yəni siyasi və hüquqi təlimlər tarixinin böyük nümayəndələrdirsə, hüquqşünaslar onun klassikləridir. Qədim Roma hüquqşünaslarından başlamış XX yüzilliyin əvvəllərində olan dövr ərzində yaşayıb-yaratmış hüquqşünasların böyük əksəriyyəti sosial ədalət məsələsinə toxunmuş, ədalətli qanunlar qəbul olunmasını qanunvericinin ən öncül vəzifələrindən biri hesab etmişdir.

Azadlıq, insan haqları və sosial-psixoloji ədalətlə bağlı qədim dünyanın və orta əsrlərin mənəvi irsinə müraciət olunması, yeni və müasir dövrlə keçmiş dövr arasındakı oxşarıqları, bir-birindən uzaq olan yüzilliklərin ədalət kimi problemə münasibətində yaxınlığı, bir sıra məqamlarda isə eyniliyi görməmək qeyri-mümkündür. Sosial-psixoloji ədalətə dair ən qədim dövrlərin və müasir dövrün ideyalarının müqayisəli təh-

lilinin özü keçmişlə indiki dövr arasında sanki uzun bir körpü salır. Bunu ədalət körpüsü də adlandırmaq olar. Çünki sosial-psixoloji ədalətdən danışarkən ulu keçmişin ideyalarını dərindən öyrənməməyin özü böyük ədalətsizlik olardı.

Azadlıq, insan haqları və sosial-psixoloji ədalət ideyasının yaşının son dərəcə qədim olmasına baxmayaraq, o öz qlobal əhəmiyyətini bu gün də itirməmişdir. Sosial ədalət problemi indi də sosial həyatın əksər ziddiyyətli, münafişəli və mürəkkəb məqamlarının həllində öz aktuallığını saxlamaqdadır. Sosial-psixoloji həyatın elə bir sferası yoxdur ki, orada sosial-psixoloji ədalət tələbi meydana çıxmasın. Cəmiyyət tərəqqi etdikcə, yeni-yeni ictimai münasibətlərin formalaşması insanların qarşılıqlı əlaqələrində ədalət prinsiplərinə əməl olunmasının yeni formaları təzahür edir.

Psixoloji ədalətlilik hər hansı bir fərddən yalnız insan qrupu, kollektivi və ya birliyi həddlərində tələb oluna bilər. Deməli, ədalətlilik böyük bir insan kollektivinə və bütövlükdə cəmiyyətə verilən mənəvi tələbdir. Sosial ədalət prinsipləri. Həmin prinsiplərə əməl olunması tələbi insanla insan, şəxsiyyətlə cəmiyyət və dövlət arasında qarşılıqlı münasibətlər sferasında təzahür edən əxlaqi keyfiyyət göstəricisidir.

Psixoloji ədalət prinsipləri yazılmamış prinsiplərdir. Sosial ədalət prinsiplərinə hamının əməl etməsi hökmü, əslində tələb deyil, bir növ tövsiyə xarakterli təklif, nəsihətdir. Qədim cəmiyyətlərdə isə bu, hər şeydən əvvəl, istək və arzu kimi təzahür etmişdir. Məhz elə bu nöqtəyi-nəzərdən də kimisə ədalətsizlikdə təqsirləndirmək və ya bunu başqasına irad tutmaq nə hüquqi sanksiyaya, nə də ictimai məzəmmətə səbəb olmamışdır. Ona görə də hər hansı ədalətsizlik cəmiyyətdə həmişə yalnız etirazlar doğurmuş və ya ümidləri puça çıxarmışdır. Başqa sözlə, hər hansı ədalətsizlik ümitsizliyi artırmağa bilməz. Ədalətsizlik inamı qırır, nüfuza xələl gətirir. İfrat ədalətsizlik isə çox zaman qəzəb və nifrət hissləri doğurur. Belə anlarda öz haqq səsinə həmişə birinci olaraq cəmiyyətin qabaqcıl fikirli ziyalıları, o cümlədən şair və yazıçılar, jurnalistlər, bəzi hallarda isə mütəfəkkir – alimlər qaldırırlar.

Müxtəlif xalqların, millətlərin və etnik qrupların ictimai fikrinə dair tarixi araşdırmalardan və ayrı-ayrı istiqamətlərdə aparılan tədqiq-

qatlardan məlum olur ki, ədalət haqqında ideyaların kökləri bəşər cəmiyyətinin mifik təsəvvürləri (əsatirlər, əfsanələr, nağıllar, dastanlar, etnoslar) ilə sıx surətdə bağlıdır.

Demək olar ki, bütün xalqların, o cümlədən qədim azərbaycanlıların ictimai fikri öz inkişafının ən erkən mərhələsində mifoloji səciyyə daşmışdır. Bu nöqteyi-nəzərdən Yaxın Şərq xalqlarının da ictimai-siyasi fikri istisna olunmur. Əslində, Yaxın Şərq ilkin mifoloji təsəvvürlərin təşəkkül tapdığı ilk regionlardan biri hesab olunur.

Yaxın və Orta Şərq xalqlarının mədəniyyətinin zəngin xəzinəsini təşkil edən müxtəlif məzmunlu rəvayətlər, əsatirlər, nağıllar və dastanlar dünya xalqlarının mifik təfəkkürünün formalaşmasında və mifoloji fikirlərinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Dünya xalqlarının mifologiyası arasında bir çox oxşarlıqlar, bəzi mifoloji mətnlərin məzmun və mahiyyətinin eyniliyi də məhz bundan irəli gəlmişdir.

Azadlıq, insan haqları və sosial ədalət ideyasının mifoloji kökləri Qədim Şərq xalqlarının ictimai şüurunda həyati hadisələrin səbəblərini bilmək, öyrənməklə bağlı formalaşmış ən bəsit və ibtidai təsəvvürlərlə bağlıdır. Lakin ictimai həyat hadisələrinin mifoloji cəhətdən diferensiyası antik dövrlə bağlıdır.

Xatırladaq ki, məhz şəxsiyyətdə özünü qiymətləndirmə başlıca tərkib hissələrində adekvat, şərait və məqsədlərə uyğun olan hərəkətin sistem yaradıcı mexanizmidir. Məşhur psixoloji fakt olan özünüqiymətləndirmə proqnostik olaraq formalaşır və qrupda müqayisə edilir. O, daima qrupun norma və meyarları ilə tutuşdurulur, bu, üç cəhətə görə qrup tərəfindən özü-özünün bu cür qəbul edilməsinin dərk edilməsi dərəcəsiindən asılı olmayaraq, öz imkanlarının daimi “özünümonitorinqidir”: mən necə idim və necə qəbul edilmişdim (retrospektiv özünüqiymətləndirmə); mən necəyəm (aktual özünüqiymətləndirmə), mən necə olacağam və mən necə olmalıyam (proqnostik özünüqiymətləndirmə). Bu cür bölgü şərtidir.

Mütləq şəkildə bu cür üçlük vəhdətində mövcud olaraq, özünüqiymətləndirmə psixologiyada həmişə harmonikdir və özünüdərk etmənin vahid kontiniumunda meydana çıxır. Özünüqiymətləndirmənin strukturunda baş verən önəmli sapmalar onun psixoloji məzmununu

dəyişdirir və şəxsiyyətin patopsixoloji dəyişiklikləri mövqeyindən təsvir olunur.

Qeyd edək ki, Nizami Gəncəvi üçün şəxsiyyətin ən yüksək meyarı insanlıq idi. İrqi, milli və dini ayrı-seçkiliyi qətiyyətlə rədd edən bu şairin qəhrəmanları içərisində türk, fars, ərəb, çinli, hindli, zənci, yunan, gürcü və s. xalqların nümayəndələrinə rast gəlirik. Humanist şair müxtəlif dinlərə mənsub bu qəhrəmanların heç birinin milliyyətinə, dini görüşlərinə qarşı çıxmır. Onun qəhrəmanları ədalət, xalq xoşbəxtliyi, yüksək məqsədlər uğrunda mübarizə aparırlar. İnsan şəxsiyyətinə, insan əməyinə ehtiram şairin yaradıcılığının aparıcı mövzularındandır.

Nizami təsvir etdiyi ideal cəmiyyətdə din və etiqad haqqında təliminin mahiyyətini oradakı insanların düşüncələri ilə verir:

*Bizdə artıq deyil heç kəsdən heç kəs,
Bizdə ağlayana heç kimsə gülməz...
Birini qəzəbli, acıqlı görsək,
Ona məsləhətlə eylərik kömək.
Qızıla, gümüşə aldanmaz heç kəs,
Onlar bizim yerdə bir şeyə dəyməz.*

Humanist şair müxtəlif dinlərə mənsub bu qəhrəmanların heç birinin milliyyətinə, dini görüşlərinə qarşı çıxmır, fərqli fikir və mədəniyyətlərə göstərilən hörmətlə yanaşır. Nizami vahid din ideyasını irəli sürməklə xalqlar, millətlər, milli etnik qruplar, tayfalar arasında mövcud olan münaqişələrə son qoymaq istəyir. Nizami xalqların adını çəkərək də onların mənsubiyyətinə hörmətlə yanaşır. O, qaradərili zəncinin açıq qəlbə və möhkəm xüsusiyyətə malik olduğunu qeyd edərək irqi mənsubiyyəti əsasında insana qiymət verməkdən çəkindirir:

*Zənci dəmir kimi qara, parlaqdır,
Üzü qaradırsa, ürəyi ağdır!*

Nizami Gəncəvi insanlığa ədalət, səadət və xoşbəxtlik, dinclik və əmin-amanlıq gətirən bir quruluş arzulayır və ideal hökmdarın belə bir quruluş yarada biləcəyini düşünürdü. Əsərdə ilk dəfə olaraq utopik cəmiyyət təsvir edilmişdir. Şairin xəyali ölkəsində insanlar firavan həyat sürür, halal zəhmətləri ilə yaşayırlar, hamının da hüquqları bərabərdir. Bu ölkədə sürülər çobansız, evlər qıfılsız, bağlar gözətçisizdir. Nizaminin təq-

dimində İsgəndər ədalətli hakim, mütəfəkkir alim, humanist-mötəqid şəxsiyyət və rəşadətli qəhrəmandır. Nizaminin İsgəndəri yalnız öz vətəninə ədalətli hökmdarı deyil, ümumbəşəriyyətin səadətini haqqında düşünən, bütün insanlar üçün gözəl həyat arzulayan və bu arzular uğrunda mübarizə aparan bir dövlət başçısıdır.

Şairə görə:

*Bəşəriyyəti əsl səadətlə yeganə hakimi
həqiqət olan,
Düz ilqar, düz inam əsasında qurulmuş
cəmiyyət təmin edə bilər.*

İnsanlığın şərəfini biliyi sevməkdə, fərdin səadətini cəmiyyət üçün çalışmaqda görə, hissənin mənafeyini təmin salamatlığında axtaran şair dövləti ictimai ədalət qurmağa borclu bir varlıq kimi qəbul edir.

“Sirlər xəzinəsi” poeməsindən aşağıdakı beylərə diqqət yetirək:

*Zülmkarlıq dağıdar, bərbad eylər ölkəni,
Ədalət səadətlə abad eylər ölkəni.
Bu dünyanın nəbzini kim tutsa İsa kimi
İnsafı, mürvətiylə olar dünya hakimi.
Dünyaya fəth olmaz zülmkarlıq, rəzalət,
Yer üzünün fəthi ədalətdir, ədalət!
Ədalətin - müjdəsi, bu dünyanı şad eylər,
Ədalətin işidir, - ölkəni abad eylər.
Məmləkətin dayağı ədalətdir hər zaman,
Ədalətlə nəsbibin səadətdir hər zaman.*

“Adam yemək üçün gəlməyib, o, fərasətli və ağıllı işlər üçün (bu dünyaya) gəlib” deyən şair bəşər övladının digər varlıqlardan fərqli olaraq başlıca missiyasının aləmin sirlərini öyrənmək, araşdırmaq və axtarmaq olduğunu vurğulayır:

*Təbiətlərin yoğrulduğu mayadan
Bizim üçün başqa varaq yazıblar ki,
Diqqətlə baxaq, sirri axtaraq,
İşin tel ucunu (mənsəyini) tapaq.
Yeri də, göyü də gərək,
Birər-birər bunu da, onu da araşdırmaq.
(Bilək ki) bu iş, bu hikmət nə üçündür.*

Y.E. Bertels “İskəndərnamə” əsərinin müqəddiməsində yazır: “İskəndərin həyatını təsvir edərkən qarşısına yalnız İran aristokratiyasının

marahələrinə xidmət etmək vəzifəsini qoyan Firdovsinin əksinə olaraq, Nizami Azərbaycanın bütün xalqları tərəfindən qəbul ediləcək bir kitab yaratmaq istəyir”.

Y.E. Bertels yazır: “İskəndər bütün xalqlarla ədalətli rəftar edir. O, heç bir xalqı başqasından üstün tutmur, onun üçün hamı birdir, o, İran əyanları ilə də, Azərbaycan padşahı (Nüşabə) ilə də, Çin xaqanı ilə də eyni asanlıqla dostlaşır. Bu xarakter İskəndərə şair tərəfindən, əlbəttə, özünün arzu etdiyi bir xasiyyət kimi verilmişdir”.

Hər böyük və həqiqi sənətkar kimi Nizami də millilik və vətənsəvarlik xüsusiyyətini daşımaqla bərabər, yaratdığı ədəbi obrazlarla təlqin etdiyi fikir meydanında milli çərçivədən kənara çıxmış, bütün bəşəriyyətə şamil olan duyğularla həyəcanlanmış, millətlər və ölkələrin fəvqündə olduğu kimi, dövrlər və əsrləri yarım keçən yüksək və dünyaya şamil bir qayğıya cavab verə biləcək “söz”ü tapmağa çalışmışdır.

Tanınmış şərqşünas, akademik S. Braginski yazırdı: “Bir halda ki, milli mədəniyyətlər biri-birindən fərqlənsə də, biz bəşəriyyətin inkişafının tarixi qanunauyğunluqları kimi, ədəbiyyata ümumbəşəri dünya ədəbi prosesi kimi baxırıq, cəsarətlə deyə bilərik ki, Nizami poeziyası Şərqdə başlanan, Qərbə yayılıb XVII əsrdə İngiltərəyə və başqa ölkələrə çatan dünya renessansının inkişafında çox mühüm mərhələdir. Həqiqətən, də görkəmli Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin sosial-psixoloji baxışları bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Problemin aktuallığı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2021-ci il Nizami Gəncəvi ili elan olunmuşdur. Bu sərəncam milli-mənəvi və mədəni irsimizə böyük diqqət və qayğıdan irəli gəlir ki, bu da məqaləmizin aktuallığına əsas verir. Sosial-psixoloji ədalətə dair ən qədim dövrlərin və müasir dövrün ideyalarının müqayisəli təhlilinin özü keçmişlə indiki dövr arasında sanki uzun bir körpü salır.

Problemin yeniliyi. Sosial ədalət problemi indi də sosial həyatın əksər ziddiyyətli, münafiqlik və mürəkkəb məqamlarının həllində öz aktuallığını saxlamaqdadır. Sosial-psixoloji həyatın elə bir sferası yoxdur ki, orada sosial-psixoloji ədalət tələbi meydana çıxmasın.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə toplanmış materiallardan müəllim və tələbələr dəyərli mənbə kimi istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov, Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiyanın aktual məsələləri –Bakı: Azər nəşr, –1986.
2. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. İqbalnamə. – Bakı: Lider, – 2004. – 256 s.
3. Ədalət-səadət abad eylər ölkəni. // Elmi əsərlər, – 47 s.
4. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi. Filoloji tərcümə. – Bakı: Elm, –1981. – 48 s.
5. Gəncəvi N. Yeddi gözəl. Filoloji tərcümə. – Bakı: Elm, –1983. – 44 s.
6. http://rasulzade.org/books/9_3.html
7. M.Ə. Rəsulzadə. Buxarest. 10/VIII – 1941.

E–mail: valid.aliyeva61@mail.ru

Rəyçilər: *psixol.ü.fəls.dok.,dos.* **R.Ə. Cavadova**

fəls.ü.fəls.dok.,dos. **A.S. Məmmədova**

Redaksiyaya daxil olub: 16.11.2021